

KRISTINA RUTKOVSKA

Uniwersytet Wileński

STAN WSPÓŁCZESNY GWAR POLSKICH NA LITWIE

Niniejsze opracowanie ma na celu przedstawienie sytuacji współczesnej języka polskiego, używanego przez mieszkańców polskich wsi na Litwie, w oparciu o najnowsze badania terenowe¹. W artykule zostaną omówione warunki funkcjonowania języka polskiego na Litwie, scharakteryzowane podstawowe obszary polskojęzyczne, przedstawione postawy tożsamościowe i przytoczone niektóre dane z zakresu regionalnej onomastyki. Opracowanie zawiera również mapę, na której polskojęzyczne miejscowości zostały zaznaczone w Atlasie języka litewskiego, co pozwoli w przyszłości analizować interferencje obustronne w obu odmianach języka.

Słowa kluczowe: gwary polskie, pogranicze językowe, kontakty językowe, Litwa

Obszary zróżnicowane ze względu na liczbę używanych etnolektów

Język polski na Litwie ma dawną historię, ukształtował się on jednak na podstawie odmiany kulturalnej – języka warstw wyższych, wykształconej magnaterii i duchowieństwa. Określenie więc „gwary polskie na Litwie“ jest określeniem nieco umownym. Jak wiadomo, termin „gwara“ stosujemy w odniesieniu do odmiany terytorialnej języka ogólnego, mającego pochodzenie rdzenne². W ciągu całego swojego istnienia na Litwie jest w stałym kontakcie z innymi językami, zawiera cechy językowe gwar litewskich, białoruskich i rosyjskich. Odczuwalne są również wpływy odmian kulturalnych tych języków, zwłaszcza na terenach, gdzie gwary litewskie lub rosyjskie nie są używane. Na samym wstępie należy określić obszary wielojęzyczne, występujące na terenie Litwy, gdzie jest używany język polski. Zakładając niejaką schematyczność w opisie można wyobębnić kilka ich typów³:

¹ W artykule zostały wykorzystane materiały pochodzące z badań dialektologicznych, prowadzonych przez studentów i wykładowców Centrum Polonistycznego w latach 2004–2015 (kierownik K. Rutkowska) oraz materiały pozyskane w trakcie realizacji projektu badawczego „Šiuolaikiniai geolingvistikos tyrimai Lietuvoje: punktų tinklo optimizacija ir interaktyvioji tarminės informacijos sklaida“, Nr. VP1-3.1-ŠMM-07-K-01-28 (kierownik D. Mikulėnienė).

² Charakteryzując odmiany języka polskiego należy podkreślić określone rozchwianie terminologiczne stosowane w dotychczasowej literaturze naukowej. Badacze polszczyzny północno-kresowej kwestionują używanie terminu *gwary polskie* w odniesieniu do polszczyzny na Litwie. Podstawowa różnica, zdaniem badaczy, jest natury genetycznej: termin gwary można stosować do odmiany rdzennej języka, a taki charakter mają tylko gwary litewskie. Roboczo jednak pozostają przy określeniu „gwary polskie“ mając tu na myśli regionalne gwary polskie, ukształtowane na Litwie w drugiej połowie XIX wieku, nie zaś polskie gwary rdzenne.

³ Kwestie występowania różnych języków i ich odmian na terenach pogranicznych Litwy, określenie zasięgu funkcjonowania różnych odmian językowych i scharakteryzowanie sfer ich użycia czeka jeszcze na szczegółowe opracowanie. W niniejszym artykule wymienimy tylko obszary różniące się ze względu na liczbę używanych tam odmiennych kodów językowych. Za odmianę odrębną uważamy nie tylko różne języki, lecz także różne rejestry tego samego języka (język ogólny i gwarę). Problemem szczególnym w opisie okazał się status języka rosyjskiego, jego znajomość w określonym zakresie deklarują mieszkańcy wielu badanych miejscowości wiejskich. Z analizy wywiadów

1. Dość duży obszar z językiem litewskim, gwara litewską oraz zachowaną do dziś gwara polską. Są to przykładowo tereny tzw. Kowieńszczyzny, duży obszar językowy w rejonie janowskim. Zakres użycia języka polskiego na tym terenie był w przeszłości o wiele szerszy, bowiem polszczyzny używano w szkołach i kościele. Badacze języka polskiego na Kowieńszczyźnie wyróżniają funkcjonujące tam różne odmiany socjolektalne: wariant wysoki, bardzo bliski językowi literackiemu; wariant pośredni między wariantem wysokim a odmianą ludową; wariant ludowy (Karaś 2002, Zielińska 2002).

2. Tereny, gdzie występuje aż pięć kodów językowych: język litewski, gwara litewska, język polski, gwara polska, gwara białoruska. Taki zestaw języków koegzystuje w rejonie solecznickim, w okolicy Dziewieniszek, gdzie do dziś są zachowane wysepki litewskie, otoczone wsiami słowiańskimi. Dlatego sytuacja językowa jest tu niejednorodna nawet w obrębie jednego punktu, charakteryzuje się odmiennym zestawem i układem używanych języków.

3. Tereny, na których występuje język litewski, język polski, gwara polska, gwara białoruska usytuowane są na pograniczu z Białorusią, w północno-wschodniej części Litwy i używa się ich od Szumska na północy do Solecznik na południu.

4. Tereny, gdzie obecne są język litewski, język polski, gwara polska. Przykładem może być tu obszar, znajdujący się w okolicach Bujwidz, Niemenczyna, Mejszagoły, Suderwy.

5. Tereny z językiem litewskim, rosyjskim i gwara rosyjską; to obszary o charakterze raczej wyspowym. Współtworzą je wsie staroobrzędowców (np. w rejonie jezioroskim, solecznickim).

Przedstawiony układ języków ilustruje tabela:

Nr	Język litewski	Gwara litewska	Język polski	Gwara polska	Gwara białoruska	Język rosyjski	Gwara rosyjska
1.							
2.							
3.							
4.							
5.							

przeprowadzonych z respondentami wynika jednak, że język ten nie jest językiem kontaktów codziennych, ma status języka obcego, wyuczonego, i służy do coraz rzadszych ostatnio kontaktów zewnętrznych. Nieco inną funkcję pełni rosyjski w większych miastach i miasteczkach, gdzie funkcjonuje również jako język kontaktów domowych i gdzie dominuje ludność przesiadlona z innych miejscowości; w badaniach gwaroznawczych natomiast uwzględnialiśmy raczej ludność autochtoniczną.

Zróżnicowanie terytorialne polszczyzny wiejskiej na Litwie

Tradycyjnie stosowany dotychczas opis języka polskiego na Litwie był oparty o kryterium terytorialne. Jako pierwsze opisała polszczyznę litewską H. Turska (1982) i wyodrębniła trzy duże polskie obszary językowe: wileński, smołwieński i kowieński. Badania prowadziła osobiście w latach 1934–1935 na obszarze wileńskim i smołwieńskim. Obszar wileński określiła jako „... pas ciągnący się od granicy państwowej polsko-litewskiej pod Kiernowem – na wschód pomiędzy Mejszagołą a Suderwą, Podbrzeziem a Rzeszą, Niemenczynem a Bezdanami i dalej na północ po obu brzegach Wilii i Żejmiany aż pod Nowe Święciany“ (Turska 1982: 30). Obszar smołwieński określiła na podstawie przynależności polskojęzycznych wsi do czterech parafii: smołwieńskiej, dryświackiej, gajdziańskiej i widzkiej. Badań na terenie kowieńskim osobiście nie prowadziła, charakteryzując ten obszar powoływała się na opracowanie historyka J. Jakubowskiego (1930: 450–456), bowiem ze względów na przynależność tych obszarów w okresie międzywojennym do Republiki Litewskiej badań tam prowadzić nie miała możliwości. Opisując język polski tych terenów ograniczała się jednak do opisu tylko tych obszarów, gdzie polski pełnił funkcję języka domowego (czyli wyżej wymienione obszary). Wiedziała jednak o jego szerszym rozpowszechnieniu – wymieniała w swoim opracowaniu użycie polszczyzny obocznie z językiem litewskim we włościach Giedrojcie, Szyrwinty i Janiszki (Turska 1982: 36). Wyodrębniła też duży obszar językowy z dyglosją białorusko-polską na pograniczu z Białorusią, w okolicy Turgiel i Ejszyszek. Świadomie ograniczała się do terenów, gdzie sytuacja polszczyzny wydawała jej się klarowna⁴; co do możliwości użycia w przyszłości polszczyzny na terenach z dyglosją litewsko-polską lub białorusko-polską czyniła tylko przypuszczenia.

Badania współczesne, powadzone zarówno na terenie tzw. Wileńszczyzny, jak i innych obszarach Litwy przez V. Čekmonasa i L. Grumadienę zasygnalizowały istnienie polszczyzny też na obszarach bardziej rozległych (Čekmonas (1991: 44–51; Čekmonas, Grumadienė 1993: 132–136)⁵. Zasięgom występowania polszczyzny na Litwie poświęcone zostały też prace badaczy polskich, charakteryzujące jej ogólny stan i zróżnicowanie (Grek-Pabisowa 1997: 145–179; Bednarczuk 1974: 326–332, 1999: 95–105, 2010: 197–262; Rieger 2006: 9–45; Karaś 2007: 207–

⁴ W swoim opracowaniu H. Turska opierała się na dane pochodzące z różnych źródeł; były to opracowania historyczne, statystyczne, etnograficzne.

⁵ Wymieniam tu tylko prace, w których zostały przedstawione dane o zasięgu występowania języka polskiego na Litwie. Prac poświęconych analizie socjolingwistycznej i językowej poszczególnych miejscowości jest znacznie więcej.

224, Rutkowska 2014: 216-228), jak też oparte na dogłębnej analizie poszczególnych obszarów językowych

W dobie obecnej można zauważyć nowe tendencje zarówno w samej strukturze dialektów, jak w ich układzie terytorialnym. W XXI wieku można zaobserwować znaczną płynność, brak ścisłych granic między obszarami i wyodrębnić obszary przejściowe, ukształtowane przy dawnej granicy polsko-litewskiej. Tendencje te są związane z następującymi czynnikami: a) ze zmianą dawnych granic państwowych, które miały decydujący wpływ na kształtowanie się języka polskiego w XIX wieku i jego dalszy rozwój w okresie międzywojennym. Tak, na terenach, należących do Polski do 1939 roku, ukształtowały się gwary wileńskie i smołwieńskie, bardziej do siebie podobne niż gwary kowieńskie, ukształtowane w obrębie państwa litewskiego; b) z migracją ludności polskojęzycznej, przesiedleniem się w czasach sowieckich ludności z terenów białoruskich (na terenach przygranicznych – masowej) lub przesiedlenia się Rosjan z terenów etnicznie rosyjskich; c) z różnym prestiżem języka polskiego w różnych okresach historycznych. Prestiż ten również był kategorią bardzo zmienną, zarówno w latach usilnej rusyfikacji, jak i na przeciągu ostatnich 20 lat. W wyniku odzyskania niepodległości państwowej przez Litwę miało miejsce również kształtowanie się świadomej postawy tożsamościowej wśród mieszkańców pograniczy z dyglosją białorusko-polską. Wstępna analiza języka polskiego na tych terenach wykazała jego duże podobieństwo z polszczyzną z okolic Niemenczyna czy Mejszagoły i ze względu na wyższy obecnie prestiż polskiego na tych terenach – przywrócenie do rangi języka szkoły i języka kontaktów domowych. W związku z tym należy uwzględnić w badaniach również obszary, nieopisywane dotychczas ze względu na to, że językiem domowym na dużych terenach pogranicznych z Białorusią był język prosty (gwara białoruska).

Pozostając przy tradycyjnym podziale obszarów polskich na Litwie należałoby jedynie uściślić ich granice. Łącząc pozyskane najnowsze dane terenowe o terytorialnym zasięgu polszczyzny gwarowej na Litwie z punktami Atlasu języka litewskiego można je określić następująco⁶:

Obszar wileński proponowałabym rozumieć szeroko, włączając w jego skład zarówno: a) tereny z czynnym dotychczas użyciem języka polskiego jako podstawowego, który zlokalizowałabym w rejonie wileńskim i trockim, we wschodniej części rejonu święciańskiego; b) tereny z językiem polskim używanym jako drugim, gdzie funkcje języka domowego pełni litewski i tylko w niektórych rodzinach – polski; są to rejony molacki, szyrwincki, zachodnia część trockiego, elektreński i orański; c) tereny z dyglosją białorusko-polską lub zachowanym językiem

⁶ Należy zaznaczyć, że w niektórych przypadkach zasięgi występowania gwar polskich nie pokrywają się z punktami atlasu. Polskojęzyczne miejscowości znajdują się w znacznym oddaleniu od poszczególnych punktów, trzeba więc założyć pewne niedokładności w ustaleniu współczesnych granic polszczyzny. Czasami największe skupiska mieszkańców polskojęzycznych znajdują się na obrzeżach terenów, należących do wytypowanych w atlasie punktów.

polskim jako domowym; są to część rejonu wileńskiego, święciańskiego i rejon solecznicki. Obszar wileński jest najbardziej rozległy, zlokalizowałam użycie języka polskiego w 73 punktach atlasu: 479 Bijutiškės, 480 Inturkė, 482 Švenčionėliai, 483 Švenčionys, 502 Širvintos, 503 Šešiuolėliai, 504 Giedraičiai, 505 Dubingiai, 506 Joniškis, 508 Žiboliškė, 509 Ropiškė, 521 Musninkai, 522 Šiauliai, 523 Skliausčiai, 524 Akmenė, 525 Troškūnai, 526 Arnionys, 527 Šutai, 540 Kernavė, 541 Maišiagala, 542 Ažulaukė, 543 Nemenčinė, 544 Šventininkai, 545 Magūnai, 557 Vievis, 559 Sudervė, 560 Gulbinai, 561 Bezdonys, 562 Buidydžiai, 563 Puntuzai, 576 Rykantai, 577 Buivydiškės, 579 Naujoji Vilnia, 580 Uosininkai, 581 Petruliškės, 594 Semeliškės, 596 Trakai, 597 Lentvaris, 599 Rudamina, 600 Čepurniškės, 601 Šumskas, 602 Kuosinė, 613 Aukštadvaris, 614 Panošiškės, 615 Šklėriai, 616 Lygainiai, 617 Marijampolė, 618 Akmeniškės, 619 Žemaitėliai, 631 Onuškis, 633 Maceliai, 634 Rūdninkai, 635 Jašiūnai, 636 Dainava, 637 Tabariškės, 649 Valkininkai, 651 Šalčininkėliai, 652 Kurmelionys, 664 Kuršiai, 665 Kaniūkai, 665 Šalčininkai, 667 Dailidės, 668 Daulėnai, 669 Miežionys, 670 Maciūčiai, 678 Varėna, 680 Vėžionys, 681 Eišiškės, 682 Butrimonys, 688 Daulėnai, 691 Daugidonys, 694 Druskininkai, 697 Marcinkonys (zob. Mapa 1).

Obszar smołwieński (w terminologii H. Turskiej, w nowszej terminologii ignalińsko-jezioroski⁷) ciągnie się wąskim pasem od Kaczergiszek na południu aż do Suwieków na północy. Stanowi on część większego obszaru językowego, znajdującego się dziś w obrębie Białorusi i Łotwy⁸. Obszar ten jest współcześnie bardziej rozległy, niż opisywany przez Turską, zajmuje tereny wykraczające poza granice państwa polskiego w okresie międzywojennym, ale położone przy dawnej jego granicy, znajdujące na terenie obecnego rejonu jezioroskiego. Można więc analogicznie do wyżej scharakteryzowanego obszaru wileńskiego określić obszar smołwieński, w skład którego wchodzi: a) tereny, gdzie polszczyzna jest używana na co dzień i mieszczący się w obrębie rejonu ignalińskiego; b) tereny, gdzie językiem domowym jest język litewski i tylko w niektórych rodzinach – język polski (dzisiejszy rej. ignaliński).

Obszar ten został zidentyfikowany w 17 punktach *Atlasu*: 181 Suviekas, 182 Stelmužė, 213 Aviliai, 214 Imbradas, 243 Blyniškės, 244 Zarasai, 246 Turmantas, 279 Smalvos, 280 Tilžė, 281 Gaidė, 315 Rimšė, 316 Vigutėnai, 350 Medeišiai, 351 Vėlūnai, 384 Kačergiškė, 313 Dukštas, 314 Kalviškiai (zob. Mapa 1).

⁷ Na takie uściślenia pozwoliły badania, przeprowadzone w rejonie ignalińskim i jezioroskim podczas obozu dialektologicznego studentów polonistyki Uniwersytetu Wileńskiego, wyniki tych badań przedstawiła w swoim artykule Halina Karaś i zaproponowała bardziej precyzyjną nazwę dla tego obszaru (Karaś 2001: 266-292). Halina Turska nazwała go smołwieńskim, od miejscowości Smołwy, położonej na granicy współczesnego rejonu ignalińskiego i jezioroskiego (Turska 1982). H. Karaś zaś wykorzystuje w określeniu współczesny podział administracyjny na rejon, w którym te polskojęzyczne wsie się mieszczą – rejon ignaliński i jezioroski.

⁸ Bednarczuk nazywa ten obszar językowy, występujący na pograniczu Litwy, Łotwy i Białorusi, dyneburskim (Bednarczuk 1999: 101-102).

Obszar kowieński był lokalizowany przez H. Turską między Wilią, Niemnem i Niewiażą na podstawie opracowania Jakubowskiego, własnych badań na tym terenie ona nie prowadziła. Współczesne badania terenowe wykazały, że obszar ten jest znacznie szerszy⁹. Lokalizuje się go w obrębie czterech rejonów: w północnej części rejonu kowieńskiego, w rejonie kiejdańskim, poniewieskim, radwiliskim, janowskim i części wilkomierskiego. Obszar ten jest w miarę jednolity ze względu na zasięg użycia język polskiego: język polski jest używany tylko przez starsze pokolenie jako język kontaktów domowych i sąsiedzkich. Występuje w 21 punktach Atlasu: 305 Anykščiai, 334 Šlapaberžė, 369 Dotnuva, 371 Okainiai, 372 Pagiriai, 403 Mištautai, 404 Kėdainiai, 405 Bubliai, 408 Siesikai, 442 Labūnava, 443 Slikiai, 444 Žeimiai, 445 Balėnai, 470 Babtai, 472 Kulva, 473 Pasoda, 474 Vepriai, 496 Muniškiai, 498 Upninkai, 499 Gegužinė, 517 Karmėlava i in. (zob. Mapa 1)

Stopień zachowania polszczyzny: pogranicza historyczne i żywe

Analizując pogranicza językowe na Litwie można wyodrębnić pogranicza historyczne (zanikające) i żywe (dynamiczne, rozwijające się)¹⁰. Do pograniczy historycznych można dziś zaliczyć dość rozległe obszary językowe, gdzie funkcje polszczyzny są bardzo ograniczone. Na tych obszarach językiem kontaktów domowych w większości przypadków jest już język litewski, polskiego używa się bardzo rzadko. Są to tereny wyżej przedstawionej Kowieńszczyzny. Do pograniczy żywych, dynamicznie rozwijających się można zaliczyć tereny, gdzie polski jest językiem kontaktów domowych w pokoleniu najstarszym i średnim, a często też najmłodszym, gdzie mieszkańcy rozmawiają po polsku swobodnie, często używają języka nie tylko w kontaktach sąsiedzkich, ale też oficjalnych. Działają na tych obszarach podstawowe czynniki, podtrzymujące język i bardzo mocno z nim związaną świadomość narodową polską. Są to tereny wschodniej i południowej Wileńszczyzny, które w okresie międzywojennym należały do Polski. W pasie, położonym przy zwartych obszarach polskojęzycznych można wyodrębnić też tzw. pogranicza przejściowe, mieszkańcy których ze względu na liczne kontakty z polskojęzycznym sąsiadem dość dobrze jeszcze znają język polski, chociaż nie mają już możliwości pobierania nauki w języku polskim, uczęszczania na nabożeństwa po polsku i w związku z tym zachowanie języka polskiego z kontaktach zewnętrznych jest mało prawdopodobne, a jego zanik jest tylko kwestią czasu¹¹.

⁹Zob. najważniejsze opracowania dotyczące tego obszaru, chronologicznie: Adomavičiūtė-Čekmonienė, Čekmonas 1999: 33-55; Чекомонас 2001: 71-91; Karaś, Rutkowska, Geben, Ušinskienė 2001; Karaś 2002; Zielińska 2002.

¹⁰ Podobne ujęcia w opisie pograniczy, występujących na Białorusi, proponuje E. Smułkowa (2007: 3-14).

¹¹ O czynnikach powodujących zachowanie lub zanik języka zob. Zielińska 2003: 97-109.

Poddając analizie obszary językowe, gdzie jest używany język polski i uwzględniając jego wartość funkcjonalną, podobnie jak i innych obocznie używanych kodów językowych, można wyobębnić różne formy bilingwizmu¹²:

1. Obszar z bilingwizmem **progresywnym** lub **początkowym**. Jest to duży obszar na terenie Wileńszczyzny do niedawna monolingwalny, gdzie język polski pełni funkcję języka kontaktów domowych, sąsiedzkich i częściowo urzędowych. Jest używany we wszystkich trzech pokoleniach. Na tym obszarze nie ma mieszkańców rdzennych pochodzenia litewskiego. Najstarsi rdzenni mieszkańcy nie znają w ogóle języka litewskiego, potrafią użyć tylko kilku utartych zwrotów. Funkcjonują tu szkoły z polskim językiem wykładowym, gdzie odbywa się też nauka języka litewskiego. Toteż pokolenie najmłodsze i ewentualnie średnie chętnie i intensywnie uczy się języka litewskiego, uznając jego wyższy prestiż jako języka państwowego. Nabożeństwa w kościele odbywają się w języku polskim. Funkcje interdialektu pełnił tu przez dłuższy czas język rosyjski, ostatnio coraz częściej – język litewski. Przykładowo są to punkty 541, 542, 543, 544, 545, 596, 597.
2. Obszar z bilingwizmem **integralnym** skłaniającym się ku **regresywnemu**. Znaczna liczba mieszkańców tego terenu zna czynnie dwa języki, swobodnie mówi w obu, język polski pełni funkcję języka kontaktów domowych, w kontaktach sąsiedzkich w użyciu jest język polski albo litewski. W zależności od częstotliwości kontaktów prywatnych z polskojęzycznym lub litewskojęzycznym otoczeniem w niektórych miejscowościach dłużej utrzymuje bilingwizm integralny, jednak stopniowo skłania się on ku bilingwizmowi regresywnemu. Przedstawiciele starszego i średniego pokolenia zgodnie twierdzą, że konwersja językowa była związana z oddaniem dzieci do szkoły litewskiej. Na tym terenie szkół polskich już dziś nie ma, czasami działają szkołyki niedzielne dla dzieci. Nabożeństwa odbywały się w języku polskim lub litewskim, obecnie najczęściej w języku litewskim. Polski może jeszcze występować jako język modlitwy prywatnej. Funkcje interdialektu pełnił rosyjski i litewski. Przykładowo są to punkty 502, 540, 594, 649 678.
4. Obszar z bilingwizmem **regresywnym** skłaniającym się ku **resztkowemu**. Język polski pełni funkcję języka kontaktów domowych w najstarszym pokoleniu i bardzo rzadko polszczyzną posługuje się pokolenie średnie; tylko pojedyncze osoby używają go w kontaktach sąsiedzkich. Najczęściej używa się na tym terenie języka litewskiego we wszystkich sferach. Szkoły początkowe polskie były tu tylko w okresie międzywojennym, obecnie działają wyłącznie szkoły litewskie. Nabożeństwa odbywają się tylko w języku

¹² Podobną metodologię przy opisie wielojęzyczności stosuje E. Dzięgiel (2003) za: Mackey W. F. , Bilingualism and Multilingualism, [w:] Sociolinguistics. An International Handbook of the science of Language and Society, red. U. Amman, N. Dittmanr, K. Mattheier, Berlin-New York 1987, 699-712).

litewskim, w pojedynczych kościołach mogą być nabożeństwa niedzielne odprawiane po polsku (np. Kowno, Wędziagoła). Mieszkańcom tych terenów znany jest język rosyjski, używany w czasach kołchozowych. Przykładem mogą być punkty 334, 369, 444, 499, 181, 182, 244.

5. Obszar z bilingwizmem **integralnym**, gdzie język polski pełni funkcję języka wizytowego, a ostatnio też coraz częściej domowego. Są to tereny, gdzie w użyciu codziennym jest język prosty (gwarowa odmiana języka białoruskiego), nasycony polonizmami i rusycyzmami. Często używany jest w kontaktach zewnętrznych i sąsiedzkich też język rosyjski. Dzieci uczęszczają do szkół polskich lub litewskich, do niedawna bardzo popularne na tych terenach były szkoły rosyjskie. Nabożeństwa odbywają się w języku polskim, niedzielne – w języku litewskim. Uczęszcza na nie jednak mniejsza część mieszkańców. Młodzież chętnie uczy się języka litewskiego, potrafi w nim rozmawiać. Mamy tu do czynienia z czynnym użyciem dwóch języków – prostego i polskiego, swobodną zmianą kodów w zależności od sytuacji i swobodnym posługiwaniem się też językiem rosyjskim, który stanowi raczej odmianę lokalną, nasyconą białorutenizmi i polonizmami. Przykładem takiej dystrybucji funkcjonalnej języków mogą być punkty 636, 637, 665, 601, 599, 617.

Jak wynika z wyżej przedstawionej analizy duże znaczenie pełni na terenach wielojęzycznych interdialekt – język służący do porozumiewania się między osobami w sytuacji sąsiedzkiej, w sklepie, w rozmowie z mieszkańcami innych narodowości. Wybór interdialektu ma wpływ na inne języki, często interdialekt staje się językiem podstawowym we wspólnocie wiejskiej i wypiera inne języki, zaczynając pełnić funkcję języka domowego; tak było z rosyjskim w rejonie solecznickim, z litewskim w większości rejonów Wileńszczyzny. Funkcje interdialektu pełni zazwyczaj język o wyższym prestiżu społecznym, najczęściej używany też w sferze oficjalnej, urzędowej.

Postawy tożsamościowe

Związek między językiem a tożsamością dla polskojęzycznych mieszkańców Litwy ma wartość nadrzędną¹³. Utrata języka łączy się powszechnie z utratą tożsamości. Uogólniając dane, pozyskane z różnych terenów, można je przedstawić w postaci trzech modeli, odzwierciedlających związek pomiędzy językiem a tożsamością etniczną:

1. Zachowane jest poczucie polskiej tożsamości; język ma wartość nadrzędną, jest otoczony szczególną pieczęcią i przekazywany z pokolenia na pokolenie; używany w kontaktach sąsiedzkich

¹³ Szczegółowiej o tego typu relacjach na różnych terenach zob.: Rutkowska (2008a: 345-366, 2008b: 53-68, 2012: 155-164).

i oficjalnych; stosowany w sferze religijnej; minimalna znajomość języka litewskiego lub jej brak.

2. Zachowane lub zachwiane poczucie polskiej tożsamości; język jest określany jako niepoprawy, niegramatyczny; język przekazywany z pokolenia na pokolenie; w kontaktach sąsiedzkich i oficjalnych używany język polski i litewski; w sferze religijnej stosowany język polski i litewski.
3. Brak poczucia polskiej tożsamości; język określany bardzo negatywnie, używany tylko w dzieciństwie, w kontaktach z dziadkami i rodzicami; zmiana języka w wieku szkolnym na litewski; w sferze oficjalnej i prywatnej używany język litewski; w sferze religijnej funkcjonuje język litewski (język polski jako język paraliturgii).

Można wyróżnić jeszcze jedną postawę tożsamościową, charakterystyczną dla znacznej części mieszkańców na pograniczu z Białorusią, gdzie związek między postawą tożsamościową a używanym językiem jest naruszony. Taki typ samookreślenia etnicznego wykazuje dużo podobieństw do rozumienia tożsamości etnicznej wśród mieszkańców, uważających się za Polaków i zamieszkujących przygraniczne z Litwą tereny białoruskie. Poczucie przynależności narodowej jest związane z pamięcią o dawnej polskiej przeszłości, jest jakby zakodowane historycznie:

4. Zachowane poczucie polskiej tożsamości, które powoduje powrót do języka polskiego i porzucenie języka prostego (białoruskiego); język polski używany w kontaktach oficjalnych (szkoła, kościół) i z przybyszami lub nieznanymi; oceniany pozytywnie, wybierany jako język nauczania dla dzieci w szkole; w niektórych przypadkach wybór szkoły rosyjskiej, ostatnio – litewskiej; w sferze religijnej funkcjonuje język polski.

Odnotowane na różnych terenach bardziej lub mniej rozbudowane szeregi antroponimiczne można wiązać również z zachowaniem określonej postawy tożsamościowej. Ważne informacje dotyczą nazwisk żeńskich, kiedy to respondenci mogą podawać tylko ich polskie lub tylko litewskie wersje, albo też podawać, będące nadal w użyciu, wersje sufiksalne od nazwisk polskich: *Nowicka, Sadowska; Jaslevičienė; Molis: Molisowa, Molisówna; Klukojć: Klukojciowa, Klukojcicha, Klujokciana; Junevičienė: Juniewiczowa*. Interesujące lingwistyczne fakty pozyskuje się notując zdrobnienia lub zgrubienia od imion podstawowych: *Zenon: Zeniuk, Zeńka, Zenius, Zeniuczek; Anna: Ańcia, Anula, Anulka*. Zachowanie tych wersji podwójnych i ich aktywne używanie doychczas świadczy o istniejącej więzi z polskim pochodzeniem lub odwrotnie – używanie tylko okazyjne świadczy o fragmentarycznym powrocie do polskiej przeszłości, często związanej z czasami młodości i dlatego wartościowanej pozytywnie.

Podziały ze względu na cechy językowe

Ukształtowana na podłożu litewskim lub białoruskim polszczyzna litewska została poddana interferencjom obcym w całym okresie swojego istnienia¹⁴. Podziały ze względu na cechy językowe wynikają: a) z typu interferencji; b) stopnia zachowania polszczyzny XIX-wiecznej; c) kontaktu z odmianą literacką języka polskiego. Opis wybranych cech językowych w perspektywie porównawczej pozwoli na wytypowanie obszarów mniejszych. Badania nad opisem cech językowych polszczyzny są prowadzone i te podziały są już widoczne. Na obecnym etapie badań można tylko mówić o ujawnionych już typach oddziaływań.

Na różnych terenach językowych z udziałem polszczyzny można wyodrębnić różne formy konwergencji, gdzie ma miejsce maksymalne zaangażowanie języków (aż do pięciu kontaktujących ze sobą odmian językowych), albo też lub minimalne oddziaływania w obrębie dwóch języków. Mechanizmy oddziaływań zależą od wielu czynników, ale jednym z podstawowych jest czas kontaktu oraz jego długotrwałość i intensywność, nie bez znaczenia jest też prestiż kontaktujących się języków i ich wartościowanie, które pełnią funkcje kodyfikatora, stanowią rodzaj naturalnej normy językowej, działającej na pograniczu.

Sposoby oddziaływania wzajemnego języków zależą od stopnia bliskości systemów językowych – jeden typ interferencji wystąpi w przypadku kontakowania się języków słowiańskich (polskiego, białoruskiego, rosyjskiego), nieco odmienny w przypadku kontaktu języków słowiańskich z językami bałtyckimi (w naszym przypadku – litewskim). Wpływowi obcym będą poddane różne warstwy języka – dość podobnie w obu typach kontaktu wyglądają interferencje na poziomie fonetycznym, ale większe różnice w oddziaływaniach wzajemnych będą dotyczyły systemu gramatycznego i leksykalnego. Interferencje obustronne zazwyczaj wystąpią tam, gdzie istnieją różnice systemowe między kontaktującymi się językami. Prowadzi to do ukształtowania się podobnych fonemów we wszystkich językach pogranicza¹⁵, funkcjonowania analogicznych konstrukcji gramatycznych, tych samych leksemów dla określenia desygnatów, dotyczących wspólnego trybu życia, warunków bytu, ukształtowanego światopoglądu¹⁶, świadczących o trwającej na przeciągu wieków wspólnocie historycznej i kulturowej.

Wydaje mi się możliwym przeprowadzenie badań nad konwergencją na pograniczu tylko w przypadku wykorzystania do badań języka polskiego najstarszego pokolenia mieszkańców wsi, rzadziej średniego, o ile przedstawiciele tego pokolenia spełniają niezbędne dla klasycznej dialektologii warunki: mają dobrze zachowaną gwarę, nie posiadają wykształcenia wyższego, są związani ze wsią (pracują na roli, nieprzerwanie zamieszkują te same tereny, mało podróżują),

¹⁴ Podobnego zdania na pochodzenie polszczyzny na Litwie jest większość badaczy polskich i litewskich.

¹⁵ Zob. opracowania podobnego typu: Судник (1975); Mikulėnienė (1996–1997: 57–67); Mikulėnienė (2012: 51–62); Чекман (1980: 206–226); Rutkowska (2013: 315–330).

¹⁶ Dobrze widoczne są tego typu procesy na przykładzie leksyki pochodzenia litewskiego w gwarach polskich, zob. Rutkowska, Sawaniewska-Mochowa (2012: 99–117).

czyli nie wyjeżdżali do pracy do miasta, nie należą do warstwy inteligencji wiejskiej, nie mają częstych kontaktów z Polską. Ukierunkowując badania w taki sposób, zbadamy konwergencję diachronicznie. Pokolenie najmłodsze będzie miało język bardzo podobny na wszystkich terenach, gdzie są szkoły polskie i to już byłby typ badań ukierunkowany na inną odmianę polszczyzny.

Wytypowanie do badań właśnie tej warstwy wiekowej i socjalnej znajduje swoje uzasadnienie w tym, że dokonać dogłębnej analizy odmiany wiejskiej języka polskiego na Litwie można tylko ujmując ją całościowo i porównawczo, w zakresie całego pogranicza polsko-białorusko-rosyjsko-litewskiego. Na dużych obszarach poza Wileńszczyzną (rozumianą szeroko) tylko odmianę języka – warstwy najstarszej mieszkańców – można dziś odnotować.

Jak wykazują zgromadzone materiały badać na materiale gwarowym polskim można nie tylko diachronicznie ujęte skomplikowane procesy konwergencji, ale też procesy dywergencji językowej, kiedy gwara usiłuje zachować swoją strukturę, nie ulegając interferencjom obcym. Dotychczasowe badania, ustawione na opis cech wynikających z interferencji, nie zakładały analizy mechanizmów mających na celu zachowania gwary – małego języka ojczystego. Ogromne znaczenie ma również opis nie tylko wybranych cech któregoś z języków pogranicza, ale opis całościowy systemu językowego, zaakcentowanie i uwydatnienie nie tylko cech wynikających z interferencji (mimo że to one są podstawowym wyróżnikiem odmiany lokalnej/regionalnej języka), ale też przedstawienie stopnia zachowania cech łączących polszczyznę pogranicza z polszczyzną ogólnopolską, język prosty z gwarami białoruskimi itd. Podobne ujęcia wydają się bardzo potrzebne, kiedy ma miejsce badanie nie izolowane poszczególnych języków i ich odmian, ale integralne, łączne. Wynika tu potrzeba dokładnego odróżnienia języków – polskiego od prostego, rosyjskiego od prostego. Podobne opisy byłyby bardzo pożyteczne dla badaczy gwar litewskich, którzy dotychczas w swoich opracowaniach mają problem z identyfikacją wpływów słowiańskich, przypisaniem tych wpływów konkretnym językom. W swoją kolej podjęte ostatnio przez lituanistów próby ustalenia obszarów językowych, gdzie w użyciu są różne odmiany języka litewskiego – gwary, regiolekty, język ogólny, mogą być bardzo przydatne w opisie języków słowiańskich. Na terenach, gdzie istnieje szkolnictwo polskie i są żywe kontakty z Polską ma miejsce również proces niwelacji cech gwarowych, wyrównanie ich na wzór polszczyzny literackiej.

Podsumowanie

1. Niniejsze opracowanie zawiera skrótowy opis zasięgu występowania i funkcjonowania języka polskiego na Litwie na początku XXI wieku. Z bardzo ogólnikowo przedstawionej charakterystyki podstawowych obszarów językowych, gdzie są używane gwary polskie, wynikają wnioski o skomplikowanej sytuacji językowej na różnorodnych „odcinkach” pogranicza bałtycko-słowiańskiego. Nie da się dziś wytypować terenów monolingwalnych

polskich, wszystkie obszary charakteryzują się różnorodnym układem języków i ich odmian. Każdy z nich zasługuje na odrębny, szczegółowy opis.

2. Uściślone zasięgi występowania języka polskiego na Litwie w dobie najnowszej, ujęte integralnie z punktami atlasu języka litewskiego, przedstawiającego zasięgi występowania poszczególnych jego odmian, umożliwi prowadzenie w przyszłości efektywnych badań zarówno nad wielojęzycznością, jak i opisem różnorodnych zjawisk językowych.
3. Zarysowane w niniejszym opracowaniu typy sytuacji bilingwalnych, charakterystyczne dla języka polskiego i ukazujące jego relacje z innymi obocznie używanymi kodami językowymi, świadczą o dynamicznym rozwoju sytuacji językowej na pograniczu, ukazują tendencje w ewolucji społeczności wielojęzycznych. Ewolucja ta jest ściśle powiązana z prestiżem językowym i wartościowaniem przez użytkowników polszczyzny różnych języków i ich odmian.
5. Postawa tożsamościowa kształtuje się w ścisłym związku z używanym językiem. Jak wynika z badań, wykonanych zarówno w ramach projektu, jak też z analiz wcześniejszych, problem z określeniem własnej tożsamości ma zazwyczaj ta warstwa ludności, która negatywnie ocenia swój język ojczysty, w naszym przypadku - polski. Bardzo rozpowszechniona na pograniczach z bilingwizmem regresywnym jest postawa niezdecydowana, niedookreślona. Zanik języka prowadzi do zaniku poczucia polskiej tożsamości.
6. Skomplikowana sytuacja językowa na wielu pograniczach znajduje swoje odbicie w cechach polszczyzny gwarowej na Litwie. Analiza zjawisk językowych pozwoli na wykrycie oddziaływań wielokierunkowych, ukształtowanych w różnych okresach i ściśle związanych z dynamicznie zmieniającą się sytuacją językową, będzie swoistym potwierdzeniem różnego typu kontaktów językowych, mających miejsce w dalekiej przeszłości.

Bibliografia

- Adomavičiūtė-Čekmonienė I., Čekmonas V., 1999, Polskojęzyczna wysepka pod Oniksztami, której dziś już nie ma (Z historii języka polskiego na Litwie rdzennej). - *Studia nad polszczyzną kresową*, t. IX, pod red. J. Riegera, Warszawa, 33-55.
- Bednarczuk L., 1974, Z północno-wschodniej peryferii polszczyzny. - *Język Polski*, LXIV, z. 5, 326-332.
- Bednarczuk L., 1999, Litewsko-słowiańskie pogranicze językowe w pierwszej połowie XX wieku w świetle badań Olgierda Chomińskiego. - *Acta Baltico-Slavica*, XXIV, Warszawa, 95-105.
- Bednarczuk L., 2010, Obszar językowy litewski w państwie polskim 1927-1933 (opracował i do druku podał Leszek Bednarczuk). - *Acta Baltico-Slavica*, XXXIV, Warszawa, 197-262.

- Čekmonas V., 1991, Nad etniczną i językową mapą Polaków litewskich - o teraźniejszości i przeszłości. - *Lithuania*, nr 3-4, 44-51.
- Čekmonas V., Grumadienė L, 1993, Kalbų paplitimas rytų Lietuvoje. - *Lietuvos rytai*, sud. K. Garšva, L. Grumadienė, Vilnius, 132-136.
- Dzięgiel E., 2003, *Polszczyzna na Ukrainie. Sytuacja językowa w wybranych wsiach chłopskich i szlacheckich*, Warszawa: Semper.
- Grek-Pabisowa I., Językowa rzeczywistość na dawnych polskich Kresach północno-wschodnich. - *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, pod red. K. Handke, Warszawa 1997, s. 145-179;
- Jakubowski J., 1930, Język polski na Kowieńszczyźnie. - *Przegląd Powszechny*, IX, nr 93, 450-456.
- Karaś H., 2001, O sytuacji języka polskiego na tzw. obszarze smołwieńskim na Litwie. - *Prace Filologiczne*, XLVI, 266-292.
- Karaś H., 2002, *Gwary polskie na Kowieńszczyźnie*, Warszawa-Puńsk: Auśra.
- Karaś H., 2007, Sytuacja języka polskiego na Litwie dziś. - *Język polski jako narzędzie komunikacji we współczesnym świecie*, red. Jan Mazur, Małgorzata Rzeszutko-Iwan, Lublin, 207-224.
- Karaś H., Rutkowska K., Geben K., Ušinskienė V., 2001, *Język polski na Kowieńszczyźnie. Historia - sytuacja socjolingwistyczna - cechy językowe - teksty*, Warszawa: Elipsa 2001.
- Mikulėnienė D., 1996-1997, *Einwirkung der slawischen Sprachen auf die Lautstruktur der peripheren litauischen Mundarten*. - *Linguistika Baltica*, V-VI, Karków, 57-67.
- Mikulėnienė D., 2012, *Dėl kalbos archaikos ir inovacijų santykio (Zietelos lietuvių šnektos duomenimis)*, - *Lituanistica*, LVIII, Vilnius, 51-62.
- Rieger J., 2006, Polszczyzna gwarowa na Litwie. - Reiger J., Masojć I., Rutkowska K., 2006, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, Warszawa: DiG, 9-45.
- Rutkowska K., 2014, Lenkų kalbos paplitimo ribos ir jos vartojimo ypatumai Lietuvos Respublikoje XXI amžiuje. - *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas* (kolektyvinė monografija), red. D. Mikulėnienė, Vilnius, 216-228.
- Rutkowska K., 2008, Język a tożsamość na pograniczu polsko-litewskim. - *Tożsamość - język - rodzina: z badań na pograniczu słowiańsko-bałtyckim*, Warszawa, 53-68.
- Rutkowska K., 2008, Świadomość narodowa a język ludności wiejskiej na pograniczu polsko-białorusko-litewskim. - *Prace Filologiczne*, t. 54, 345-366.
- Rutkowska K., 2012, O zmianach w topografii gwar polskich na Litwie. - *Gwary dziś*, t. 6, *Konteksty dialektologii*, pod red. J. Sierociuka, 155-164.
- Rutkowska K., 2013, *Wpływy litewskie i wschodniosłowiańskie na obszarze ignalińskim na Litwie*. - *Prace Filologiczne*, t. 59, 315-330.

Rutkowska K., Sawaniewska-Mochowa Z., 2012, Zapożyczenia litewskie dotyczące człowieka w gwarach polskich na Litwie. Aspekt semantyczny i etnolingwistyczny. – *Baltistica*, VIII Priedas, XI *Baltistų kongreso straipsnių rinkinys*, 99-117.

Smułkowa E., 2007, Wokół pojęcia pogranicza. Wschodnie i zachodnie pogranicze Białorusi w ujęciu porównawczym. – *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. Elżbieta Smułkowa, Anna Engelking, Wydawnictwo DiG, Warszawa, 3-14.

Turska H., 1982, O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie (przedruk z 1939). – *Studia nad polszczyzną kresową*, t. I, pod red. J. Riegera i W. Werenicza, 19-121.

Zielińska A., 2002, *Mniejszość polska na Litwie kowieńskiej. Studium socjolingwistyczne*, Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.

Zielińska A., 2003, Czy polszczyzna północnokresowa ma szanse przetrwania? (w świetle koncepcji dyglosji i żywotności etnolingwistycznej „Ethnolinguistic Vitality”). – *Acta Baltico-Slavica*, XXVII, Warszawa, 97-109.

Судник Т. М., 1975, *Диалекты литовско-славянского пограничья. Очерки фонологических систем*, Москва.

Чекмонас В., 2001, Польский язык в Йонавском районе Литвы (социолингвистические заметки). – *Studia nad polszczyzną kresową X*, pod red. J. Riegera, Warszawa, 71-91.

Чекман В. Н., 1980, О проблеме литовско-белорусской интерференции в Пелясе. – *Балто-славянские этноязыковые контакты*, Москва: Наука, 206-226.

CURRENT SITUATION OF DIALECTS OF POLISH LANGUAGE IN LITHUANIA

The aim of his article is to reveal a situation of the Polish language used by inhabitants of Lithuanian villages with reference to the newest expeditionary researches. The article discusses major aspects of the Polish language functioning in Lithuania, characterises the main areas where the Polish language is spoken, introduces attitudes towards the national consciousness and presents regional onomastic data. The article also includes a map, in which areas with the presence of the Polish language have been marked on the Atlas of the Lithuanian language. This will help to investigate the interferences of varieties of both languages.

Key words: dialects of the Polish language, linguistic periphery, language contacts, Lithuania